

Koninklijke balzalen in het zestiende-eeuwse Frankrijk

Prof. Dr. K. Ottenheim
OWG II - Architectuur
Margriet Slippens – 3341658
29 juni 2012

Koninklijke balzalen in het zestiende-eeuwse Frankrijk

Inleiding

In de zestiende eeuw was het bij de Franse monarchen gebruikelijk om door middel van tijdelijke zalen, gemaakt van hout, indruk te maken op de gasten. Deze zalen werden speciaal opgericht voor festiviteiten als balletten en banketten en los van het paleis geplaatst. Doordat dans in de zestiende eeuw een steeds grotere rol ging spelen aan het hof, werd de vraag naar zalen die altijd ter beschikking stonden steeds groter. Er werden zalen toegevoegd aan het paleis, zoals bij Fontainebleau het geval was. Hier werd in 1545 door François I de opdracht gegeven een vaste balzaal aan zijn paleis toe te voegen. Dit begon als bouwproject voor een open loggia en onder Henri II, zijn zoon, werd deze loggia in 1550 de balzaal werd die wij nu nog kunnen bezoeken. Ook werden er in de tweede helft van de zestiende eeuw nieuwe Koninklijke residenties gebouwd die meteen voorzien waren van een vaste grote zaal die kon dienen als balzaal, zoals bij Les Tuileries.

Veel auteurs hebben de taak op zich genomen om te schrijven over de festivals die tijdens de renaissance werden georganiseerd door de monarchen. Zo ook Roy Strong die een heel hoofdstuk aan de Franse vorsten en hun aandeel in de festivals heeft gewijd.¹ Monique Chatenet heeft in 2002 geschreven over de balzalen zelf, tijdelijke maar vooral permanente en heeft daarvoor gebruik gemaakt van het archiefwerk van Catherine Grodecki, gepubliceerd in 2000.² De relatie tussen de dans en de architectuur wordt echter niet duidelijk beschreven, terwijl de ontwikkeling van de dans van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de architectuurbouw. In 2008 heeft Margaret M. McGowan in haar boek *Dance in the Renaissance. European Fashion, French Obsession* geconcludeerd dat er in Frankrijk een ontwikkeling bestaat van tijdelijke naar permanente balzalen in de zestiende eeuw, deze conclusie berust hier echter op zeer weinig bronnen.³ Een belangrijk aspect achter deze ontwikkelingen zijn vooral de zestiende-eeuwse vorsten en hun politiek geweest. Een voorbeeld van tijdelijke architectuur gecombineerd met een politieke aangelegenheid is de *entrée* van Henri II in Parijs in 1549 wat wordt beschreven door I.D. McFarlane in 1982 die het originele *livret* uit 1549 heeft gebruikt. Na afloop van deze officiële binnenkomst verbleef de Koninklijke

---

¹ Roy Strong, *Art and Power. Renaissance Festivals 1450-1650*, Woodbridge 1984.

² Monique Chatenet, *La Cour de France au XVIe siècle : vie sociale et architecture*, Paris 2002. Catherine Grodecki, *Les Travaux de Philibert de L'Orme pour Henri II et son entourage, 1547-66. Archives de l'art français, xxxiv*, Paris 2000.

³ Margaret M. McGowan, *Dance in the Renaissance. European Fashion, French Obsession*, New Haven/London 2008.

familie nog een maand in Palais des Tournelles waar een tijdelijke zaal was opgericht waar balletten en bals werden gehouden.⁴

De politiek van de Franse vorsten, de dans en de architectuur kunnen niet los van elkaar gezien worden. De vraag die in deze scriptie behandeld wordt, luidt dan ook: hoe ontwikkelt de tijdelijke balzaal zich naar de permanente balzaal in het zestiende-eeuwse Frankrijk? In hoeverre hebben de politiek en de balletten invloed gehad op deze ontwikkeling?

Door middel van een literatuur- en bronnenonderzoek en afbeeldingen van tijdelijke en vaste balzalen wordt geprobeerd deze aspecten met elkaar te verbinden en antwoord te geven op de onderzoeksvragen.

De rol van dans aan het Franse hof

In de zestiende eeuw vindt er aan het Franse hof een belangrijke verandering plaats wat betreft de opvoering van de dans. Het begin van de zestiende eeuw wordt nog gekenmerkt door banket-tussenspelen en maskerades, waarbij de dansers het eten zingend en dansend binnenbrengen en de gasten tussen het eten door vermaken met maskerades. De maskerades konden ook worden opgevoerd terwijl de gasten al aan het dansen waren. Een goed voorbeeld waar maskerades werden opgevoerd, is het feest dat tijdens het bewind van François I (reg. 1515-1547) gegeven wordt op 22 december 1518. Gegeven ter ere van de verloving van de tien maanden oude Franse Kroonprins en de drie jaar oude prinses Mary van Engeland.⁵ In een tijdelijke zaal, geplaatst op de binnenplaats van de Bastille, werd om twee uur 's middags begonnen met dansen. Er werden *pavanes* en *basse dances* uitgevoerd, waarna een diner volgde. Onmiddellijk na het diner werden de tafels verwijderd en begon het dansen weer. Dit werd onderbroken door een maskerade. Hierna begon het bal weer waarop de deelnemers van de maskerade elk een dame uitkozen waarna een rij paren op de vloer stonden. Tijdens de vele bals die gehouden werden aan het Franse hof werden hofdansen gedanst. Deze hofdansen zijn vaak voortgevloeid uit volksdansen en toen verfijnd naar de maatstaven van de elite. Enkele voorbeelden zijn de *pavane*, *volta* en *gaillarde*.⁶ Deze dansen worden ook wel gezelschapsdansen genoemd waar men danst met een partner en samen met de andere koppels op de dansvloer figuren vormen.

Een voorbeeld van een bankettussenspel waarbij al zingend het eten werd geserveerd, was tijdens het banket in Bayonne in 1565, die verderop nog tot in de details zal worden besproken. De

---

⁴ Grodecki 2000 (zie noot 2), pp. 27-29.

⁵ McGowan 2008 (zie noot 3), p. 137.

⁶ Pavane: een lage dans waarbij men zich aan het eind van de pas op de voorvoeten verheft. Volta: in 1556 in Frankrijk geïntroduceerd door Catharina de Médicis. De man moest zijn dame voortdurend draaiend hoog optillen. Gaillarde: een snelle dans die bijna altijd volgt op de Pavane.

verschillende bankettussenspelen en maskerades hadden elk een eigen thema die in principe niets met elkaar te maken hadden. De thema's waren vaak gebonden aan de toen actuele politiek en daardoor niet slechts een onschuldig tijdverdrijf.⁷

Wanneer Koning Henri II (reg. 1547 – 1559) komt te overlijden tijdens het steekspel in 1559, wordt zijn zoon François II koning.⁸ In 1560 overlijdt ook François II en wordt zijn broer Charles IX (reg. 1560-1574) de nieuwe koning, toen pas tien jaar oud. De weduwe van Henri II, Catharina de Médicis, neemt het regentschap op zich. Zij is van groot belang geweest voor de festiviteiten die in Frankrijk werden georganiseerd, want zij was van mening dat zij haar mensen vermaak moest bieden, zodat zij geen kwalijke activiteiten konden ondernemen.⁹ Aan het begin van 1560 was Frankrijk verdeeld in drie geloofsgroepen: Katholieken, Hugenoten en het koningshuis zelf. Catharina de Médicis probeerde altijd de vrede te bewaren tussen de katholieken en de hugenoten, ook al waren zij in oorlog met elkaar. Om deze vrede te bewaren organiseerde zij wederom festiviteiten en uit een citaat van Catharina blijkt dat ze hier zeer tevreden mee was: “*Et tout danse huguenos et papiste ensemble si bien*”.¹⁰ Samen met haar zoon Charles IX maakte ze in de jaren 1564-1566 een rondgang door Frankrijk om het volk kennis te laten maken met de jonge koning. Catharina wilde met eigen ogen zien hoe de situatie was in Frankrijk na de godsdienstoorlog van 1562-63.¹¹ Ook hoopte zij dat de bevolking door het zien van de nieuwe koning vredig met elkaar zouden omgaan. Tijdens deze *Grand Tour* deden Charles IX en zijn moeder meerdere steden aan en in elke stad wachtte hen vermaak in de trant van bals, maskerades en toernooien.¹²

Onder Henri III (reg. 1574-1589), opvolger van Charles IX, veranderde de regels aan het hof aanzienlijk.¹³ Er kwam meer afstand tussen hem en zijn onderdanen, zodat de hofhouding strakker georganiseerd zou zijn. Naar zijn idee waren grootse festijnen nog steeds van groot belang en dans speelde hierin een grote rol. Henri III vond dans zo belangrijk dat hij zelfs zijn hofhouding verplichte alle bals bij te wonen en deel te nemen aan de dansen. Als hij in de hoofdresidentie het Louvre was, moest de balzaal altijd gereed zijn voor gebruik en hield hij minstens drie bals per week, waaronder enkele spektakels. *Le ballet comique de la Reine* wordt gezien als een spektakel en wordt tevens als eerste hofballet wordt beschouwd.¹⁴ *Le ballet comique de la Reine* werd in 1581 opgevoerd in de

---

⁷ McGowan 2008 (zie noot 3), p. 130.

⁸ Strong 1984 (zie noot 1), p. 98.

⁹ Strong 1984 (zie noot 1), p. 99.

¹⁰ Geciteerd uit McGowan 2008 (zie noot 3), p. 151.

¹¹ Victor E. Graham en W. McAllister Johnson, *The Royal Tour of France by Charles IX and Catherine de'Medici. Festivals and Entries 1564-6*, Toronto/Buffalo/London 1979, p. 3.

¹² Nicolas Le Roux, *The Politics of Festivals at the Court of the Last Valois*, in: J.R. Mulryne en Elizabeth Goldring, *Court Festivals of the European Renaissance. Art, Politics and Performance*, Aldershot 2002, p. 102

¹³ McGowan 2008 (zie noot 3) p. 166.

¹⁴ Roux 2002 (zie noot 12), p. 104. Luuk Utrecht, *Van Hofballet tot Postmoderne-Dans. De geschiedenis van het akademische ballet en de moderne-dans*, Zutphen 1988, p. 61.

grote zaal van l'hôtel de Bourbon, dus niet in het Louvre zelf.¹⁵ Enkele kenmerken van een hofballet zijn dat muziek, dans, zang, voordrachten en mime met elkaar werden afgewisseld, de onderwerpen gebaseerd waren op de mythologie of de strijd van de Christenen tegen de Moren, en er een rode draad door het schouwspel loopt.¹⁶ De rode draad in dit ruim vijf uur durende schouwspel was het verhaal van Odysseus en Circe. Odysseus stond voor de Rede en daarmee voor de koning. De Rede overwint van de passievolle, irrationele Circe. Mede door de rode draad wordt het het eerste hofballet genoemd en het beginpunt van de westerse theaterdans.¹⁷ Een laatste kenmerk van een hofballet is dat de hovelingen zelf meededen in de opvoering. In *Le ballet comique de la Reine* danste koningin Louise zelf mee in het corps-du-ballet. Voor het eerst in de dansgeschiedenis vormde een vertoning een artistiek geheel in tegenstelling tot de voorgaande banket-tussenspelen en maskerades die elk een eigen thema hadden.¹⁸

Henri IV (reg. 1589-1610) werd in 1589 koning van Frankrijk en werd lange tijd bezig gehouden door de godsdienstoorlogen die nog altijd in Frankrijk woedden. Toen hij in de jaren '90 van de zestiende eeuw weer van hoffeesten kon genieten, volgde hij niet de uitbundigheid van zijn voorgangers en spendeerde niet zoveel geld aan de feesten als Henri III dat wel had gedaan. Hij was echter nog steeds een fervent liefhebber van dans en de feesten en balletten werden nog steeds opgevoerd. Hij organiseerde ze zelf, maar ook anderen mochten op hun eigen kosten een ballet opvoeren.¹⁹ Het ceremoniële aspect in de opvoeringen van de voorgaande koningen was verdwenen, doordat de koning weer toegankelijker was geworden voor zijn hofhouding in tegenstelling tot bij Henri III.

Tijdelijke balzalen

Het fenomeen van een tijdelijke zaal werd gebruikt nadat de normale hal waar de feesten en partijen in werden gehouden niet meer groot genoeg was. Middeleeuwse kastelen beschikten vaak over een grote hal waar de festiviteiten plaatsvonden, maar bij Fontainebleau werd de *Salle du Roi* of de *Salle de Garde* gebruikt en voor de gelegenheid voorzien van tijdelijke decoratie.²⁰ In andere gevallen werden binnenplaatsen van een kasteel of paleis overdekt met doek, zodat een tent ontstond, groot genoeg voor alle gasten of er werd een tijdelijke houten constructie gebouwd, zoals voor het feest bij de Bastille onder François I. Ook werden er tijdelijke gebouwen opgericht tijdens gelegenheden die niet plaatsvonden bij een kasteel of paleis, zoals het geval tijdens het bezoek aan Bayonne en ook

---

¹⁵ Jean-Claude Daufresne, *Le Louvre et les Tuileries. Architectures de fêtes et d'apparat*, Paris 1994, p. 26.

¹⁶ Utrecht 1988 (zie noot 14), p. 69.

¹⁷ Utrecht 1988 (zie noot 14), p. 66.

¹⁸ Utrecht 1988 (zie noot 14), p. 66.

¹⁹ McGowan 2008 (zie noot 3), p. 175.

²⁰ Chantal Eschenfelder, *Der Ballsaal von Schloss Fontainebleau*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern 1999, p. 34.

tijdens de conferentie tussen de Franse en Engelse koningen, dat de geschiedenis is ingegaan als *Field of Cloth of Gold*.

Field of Cloth of Gold

In juni 1520 werd er een vredesconferentie gehouden tussen Frankrijk en Engeland. De twee monarchen waren beide naar de streek rondom Calais afgereisd en hadden daar beide tijdelijke bouwwerken laten oprichten om in te verblijven.²¹

François I had een complex van paviljoens laten bouwen net buiten Ardres.²² Het belangrijkste paviljoen was ongeveer negentig meter in omtrek en werd ondersteund door grote scheepsmasten. Het dak was gemaakt van canvas en gedecoreerd met sterren van bladgoud en de planeten. Het interieur was verder versierd met bosjes en ander groen. Het exterieur was bedekt met goudbrokaat versierd met drie fluwelen banden met fleurs-de-lis. Bovenop dit paviljoen stond een levensgroot vergulde St. Michael met in zijn rechterhand een pijl en in zijn linkerhand een schild met daarop de wapens van Frankrijk. Helaas moest François I dit paviljoen na vier dagen al laten afbreken door de slechte weersomstandigheden.

De Engelse koning Henry VIII (reg. 1509-1547) had in tegenstelling tot de Fransen een tijdelijk paleis laten bouwen geheel van hout en met vele ramen in het plaatsje Guines. De muren waren aan de onderkant voorzien van bakstenen tot een hoogte van 2,5 meter met daarboven beschilderde doeken die op het timmerwerk waren bevestigd. De muren hadden een totale hoogte van ongeveer 9 meter. Het paleis was zeer groot van omvang en bezat zelfs kamers voor de huishouding en wijnkelders.²³ Het gebouw was in een vierkant gebouwd en was ongeveer 90 meter bij 90 meter. De Koning en Koningin hadden beide drie grote kamers, evenals de zus van Koning Henry VIII en de Kardinaal Wolsey. Ook bevond zich in het paleis een galerie, een kapel en een banketzaal (afb. 1). Op het schuine dak bevonden zich stenen schoorstenen en verder was het dak zo beschilderd dat het net een leien dak leek.

De conferentie moest ervoor zorgen dat Christelijk Europa één geheel werd door de Universele Vrede en de persoonlijke twisten tussen de heersers François I, Henry VIII en Keizer Karel V zouden worden beëindigd.²⁴ De conferentie slaagde hier niet in, doordat Karel V geen deel uitmaakte van de conferentie tussen François I en Henry VIII. Voor deze conferentie, die plaatsvond in de vallei precies tussen de twee bovengenoemde plaatsen in, werden toernooien georganiseerd. Ook werden er banketten gehouden: François I werd tijdens deze feestmalen vermaakt door de Engelse Koningin in het paleis in Guines. Henry VIII zou op zijn beurt worden vermaakt door de

---

²¹ Sydney Anglo, *Spectacle Pageantry, and Early Tudor Policy*, Oxford 1997, p. 139.

²² Anglo 1997 (zie noot 21), p. 140.

²³ Anglo 1997 (zie noot 21), pp. 141-142.

²⁴ Anglo 1997 (zie noot 21), p. 137.

Franse Koningin.²⁵ Voor François I was een banket over het hele huis verspreid en fonteinen met wijn en bier stroomden rijkelijk. Henry VIII werd vermaakt met intermezzo's tijdens een banket en zelf presenteerden hij en zijn hofhouding zelf nog drie maskerades aan het Franse hof.²⁶

Les Tournelles

In 1549 gaf Koning Henri II de opdracht een tijdelijke zaal te bouwen bij l'hôtel des Tournelles, het paleis in Parijs waar hij heen ging voor zijn plezier en om feesten te geven.²⁷ In 1549 gaf hij een feest ter gelegenheid van zijn entree in Parijs.²⁸ De zaal werd ontworpen door architect Philibert de l'Orme (1514-1570). De zaal was rechthoekig en ongeveer veertig meter lang met tien traveeën en dertien meter breed.²⁹ De ingang was voorzien van een bordes en acht zuilen, zes daarvan werden door Francesco Scibec de Carpi gemaakt en moesten een Dorisch basement en kapiteel hebben. Aan elke hoek bevond zich een laag paviljoen dat elk een kamer en een garderobe bevatte, waarschijnlijk bedoeld voor de dames die zich daar konden terugtrekken.³⁰ De houten structuur was vanbinnen versierd met de wapens en het motto van de Koning, Koningin en de Kroonprins. De schilder Guillaume Rondel was hier verantwoordelijk voor en had vijftien dagen om zijn werk te voltooien. Tegenover de ingang was een hoog podium opgericht waar de tafel van de Koning moet zijn geplaatst. De ontworpen nissen werden gevuld met bronzen historische figuren.

In 1559 gaf Henri II opnieuw Philibert de l'Orme de opdracht een tijdelijke zaal te ontwerpen bij Les Tournelles, dit maal vanwege de huwelijken tussen zijn dochter Élisabeth met Filips II van Spanje en die van zijn zus Marguerite met de hertog van Savoie.³¹ Deze zaal was iets groter dan de zaal uit 1549 en had ook vier hoekpaviljoens. De ingang werd voorafgegaan door een verhoogd bordes met rondom acht hoge zuilen die volgens de Korinthische stijl zouden worden versierd. Tegenover de ingang was nog een paviljoen gebouwd, deze was bestemd voor de Koning.³² De decoratie van het interieur werd verzorgd door de kunstenaar Philippe Carmoy, maar details over het decoratieprogramma zijn helaas niet bekend.³³ De oorspronkelijk voor deze zaal bedoelde balletten werden nooit uitgevoerd, doordat Henri II tijdens een steekspel dodelijk gewond raakte en niet lang

---

²⁵ Anglo 1997 (zie noot 21), p. 151.

²⁶ Anglo 1997 (zie noot 21), p. 155.

²⁷ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 27.

²⁸ De vele triomfbogen die voor dit entree zijn vervaardigd worden tot in detail besproken in: I.D. McFarlane, *The Entry of Henri II into Paris. 16 June 1549*, New York 1982.

²⁹ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 28.

³⁰ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 27.

³¹ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 28.

³² *Marché de charpenterie par Jean Le Peuple pour faire une seconde salle de festin provisoire dans le parc des Tournelles. 1559, 30 avril*, in: Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 32.

³³ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 28.

daarna overleed.³⁴ De zaal werd toen gebruikt voor het opbaren van Henri II, zodat men afscheid kon nemen.³⁵

Philibert de l'Orme heeft in zijn *Nouvelles Inventions* (1561) nog een tijdelijke zaal ontworpen (afb.2)³⁶. Het is een rechthoekige zaal met aan de hoeken ook vier paviljoens die verbonden zijn door galeriën. Bovenop het gebouw is een galerie geplaatst waar naartoe gelopen kan worden via de trap die buitenom over de topgevel gaat. Zelf zegt De l'Orme over dit ontwerp dat hij nog nooit zo een ontwerp heeft besproken in zijn boeken en dat hij op deze zelfde inventie nog veel andere ontwerpen kan bedenken die op hun beurt ook weer buitengewoon zijn. De twee zalen van Les Tournelles zouden wat betreft de plattegrond en de vier paviljoenen op deze later ontworpen basiliek lijken.³⁷

Bayonne

Tijdens de Grand Tour door Frankrijk door Charles IX en zijn moeder Catharina de Médicis in 1564-66, hebben zij ook de plaats Bayonne aangedaan. Hier kwamen ze op 30 mei 1565 aan.³⁸ Bijzonder aan dit bezoek was dat ook koningin Elisabeth, de zuster van Koning Charles IX, vanuit Madrid meekwam en meedeed aan de festiviteiten. Frankrijk werd aan twee kanten bedreigd door de Spaanse overmacht en de bedoeling van Catharina de Médicis was dat de zeer katholieke Spaanse koning Filips II (1556-1598) zelf ook naar Bayonne zou komen, zodat Catharina haar beleid ten opzichte van de godsdiensttwisten aan hem kon uitleggen en een verbond kon sluiten. Filips II liet echter via zijn afgevaardigde weten dat hij alleen een verbond wilde sluiten indien de ketters werden uitgeroeid en dat onder andere de hugenootse ministers zouden worden verbannen.³⁹

In het officiële festivalboek uit 1566 staat beschreven dat Catharina de Médicis dit festival in Bayonne had georganiseerd "*pour beaucoup de raisons & occasions, & principalement pour l'esperance qu'elle avoit tousjours eue en la paix & Union de ces deux Royaumes, non seulement pour le repos d'iceux, mais pour le bien universel de toute la Chretienté*".⁴⁰ De toernooien en balletten aan het begin van het verblijf in Bayonne waren dan ook aan deze samenwerking gewijd. Toch wilde Catharina ook een dag die speciaal was georganiseerd voor zichzelf en voor de majesteiten. Zij dacht

---

³⁴ McGowan 2008 (zie noot 3), p. 150.

³⁵ Grodecki 2000 (zie noot 2), p. 29.

³⁶ Philibert de l'Orme, *Le Premier et Dixiesme Livre des Oeuvres et Nouvelles inventions pour bien bastir & à petits frais*, in : C. Nizet, *L'œuvre de Philibert De L'Orme. Comprenent Le Premier Tome de l'Architecture et Les nouvelles Inventions pour bien bastir et à petitz frais*, Paris 1894, p. 303.

³⁷ Grodecki (zie noot 2), p. 28.

³⁸ Anoniem, *Recueil des choses notables, qui ont esté faites à Bayonne, à l'entreveue du Roy Treschretien Charles neuvieme de ce nom, & la Roine sa treshonoree mere, avec la Roine Catholique sa soeur*, Paris 1566, ongepagineerd.

³⁹ Strong 1984 (zie noot 1), p. 108.

⁴⁰ Geciteerd uit Anoniem 1566 (zie noot 38), ongepagineerd.

dat de majesteiten verveeld zouden zijn door al het pracht en praal, wat voor hen gewoon was. Catharina de Médicis had opdracht gegeven om een landelijk feest te organiseren. Catharina had een klein eilandje, genaamd Aiguemeau, uitgekozen als de locatie. Hier liet zij een achthoekige zaal bouwen met een diameter van ongeveer 22 meter (afb. 3). De zaal was gemaakt van bladeren en timmerwerk en was omgeven door eiken.⁴¹ In het midden van de achthoek stond ook een grote eik met aan de voet een kunstmatige fontein die zeer natuurlijk leek. Het bassin van de fontein was gemaakt van zeeschelpen met allen een andere kleur, die allen zo goed waren geplaatst dat het volgens de schrijver van het officiële festivalboek moeilijk was om niet continu iets moois te zien. In elke hoek van de zaal bevond zich een tafel waar acht personen aan konden zitten. Om bij deze zaal te komen had Catharina de Médicis een laan laten aanleggen die vanaf de rivier Ladour tot aan de ingang van de zaal leidde. Aan beide kanten had zij bomen en struiken laten aanplanten daar waar de natuur in gebreke was gebleven.

Op zaterdag 24 juni betreedt Catharina de Médicis samen met onder andere haar kinderen een boot in de vorm van een kasteel om naar het besproken eiland te varen. Onderweg zijn er vele opvoeringen. Als eerst komen ze een kunstmatige walvis tegen op welke wordt gejaagd door mannen in kleine bootjes, zoals op de zee. Vervolgens komen ze een grote zeeschildpad tegen met daarop zes Tritons gekleed in zilver en groene gewaden. Allen zijn uitstekende spelers van de kornet. Hierna komt de Koninklijke familie Neptunus tegen die vaart in een strijdswagen getrokken door vier zeepaarden. Toen Neptunus bij de boot van de familie aankwam zei hij een vers op. Ten slotte komt men aan bij het eiland Aigumeau, waar men in een groot weiland verschillende groepjes dansende herders en herderinnen aantrof. De groepjes dansen in de stijl van de provincie waar ze vandaan komen.⁴² Er werden meerdere branles gedanst, de herders en herderinnen uit de Provence dansten de volte en de Bretonse mensen dansten de passepieds en de branles-gais.⁴³

Terwijl het gezelschap doorliep over de laan in de richting van de zaal kwamen ze nog enkele nimfen, Orpheus en Linus tegen, die allemaal gedichten opzeiden. Vervolgens kwamen ze bij de zaal aan die speciaal was klaargemaakt voor het banket. In de zaal bevonden zich in elke hoek een tafel. De tafel voor de Koninklijke familie was geplaatst op een verhoging waarvoor vier treden bekleed met gras moesten worden beklommen. De bediening bestond uit dezelfde herders en herderinnen die eerder al gedanst hadden voor hun majesteiten en zij werden begeleid door zes accordeonspelers. Bovenstaande is een goed voorbeeld van een banket-tussenspel. Na de maaltijd

---

⁴¹ “[...] *la grand’ salle, qui estoit au bout d’icelle : laquelle estoit faite de feuilles & charpenterie, & estoit octogone, ayant douze toises de diametre*”, in : Anoniem 1566 (zie noot 38), ongepagineerd.

⁴² H. Noel Williams, *Queen Margot: Wife of Henry of Navarre*, New York 1911, p.15.

⁴³ Pomme Schröder, *Een geschiedenis van de volksdans in Europa*, Winschoten 2000, p. 94.

kwamen er zes vioolspelers binnen met negen nimfen. Één van hen bespeelde de luit en toen ze allemaal binnen waren, voerden ze een afsluitend ballet op.

Verbouwingen in al bestaande residenties

Al halverwege de zestiende eeuw besloot Koning François I om vaste balzalen in enkele van zijn residenties te bouwen, waaruit blijkt dat de vraag naar een permanente grote zaal groter werd. Hij liet in Fontainebleau en Saint-Germain-En-Laye een zaal toevoegen.⁴⁴ Deze twee verbouwingen werden door Henri II voltooid, evenals de bouw van een nieuwe zaal in het Louvre.⁴⁵

Fontainebleau

Omstreeks 1545-46 gaf François I de opdracht een vaste ruimte te laten bouwen in Fontainebleau voor zijn feesten.⁴⁶ Er werd een open loggia gebouwd die aan beide zijdes werd verlicht door een arcade van vijf rondbogen. Over de oorspronkelijke architect van de loggia is wat onduidelijkheid. Sebastiano Serlio wordt door Chantal Eschenfelder als mogelijke architect genoemd en in zijn zevende architectuurtraktaat is een afbeelding gepubliceerd die zeer veel doet denken aan de loggia van Fontainebleau (afb. 4).⁴⁷ Deze komt echter niet geheel overeen met het huidige ontwerp, maar zou volgens Eschenfelder een inspiratiebron zijn geweest voor Gilles le Breton (-1553) die dit ontwerp verfranst zou hebben. Gilles le Breton was ten tijde van François I aangesteld als meester-metselaar en verantwoordelijk voor de loggia waarvan de muren voltooid waren toen François I kwam te overlijden in 1547.⁴⁸

Henri II nam de troon van zijn vader over en benoemde Philibert de l'Orme als hofarchitect. Hij ontsloeg Gilles le Breton als meester-metselaar en gaf in februari 1550 Francesco Scibec de Carpi de opdracht om een houten vloer te maken met een verhoogde tribune voor de open haard, evenals kruisvensters om de arcadebogen dicht te maken.⁴⁹ Boven de ingang, tegenover de tribune, is een galerij gebouwd speciaal bestemd voor de muzikanten (afb. 5). De muren van de balzaal zijn voorzien van houten lambrisering met daaraan banken gemonteerd. Boven deze lambrisering zijn mythologische verhalen afgebeeld die zijn aangebracht door de schilder Francesco Primaticcio (1504-1570).⁵⁰

---

⁴⁴ McGowan 2008 (zie noot 3), p. 146.

⁴⁵ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 233.

⁴⁶ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 237.

⁴⁷ Eschenfelder 1999 (zie noot 20), pp. 40-45.

⁴⁸ Eschenfelder 1999 (zie noot 20), p. 35.

⁴⁹ Eschenfelder 1999 (zie noot 20), p. 36.

⁵⁰ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 238.

Saint-Germain-En-Laye

De constructie van de balzaal in Saint-Germain-En-Laye begon omstreeks 1539 en pas in 1549 wordt deze voltooid (afb. 6).⁵¹ De zaal is gesitueerd op de eerste etage boven de ingangspartij, tussen de Oude Toren en de kapel. Twee grote wenteltrappen zorgen ervoor dat de balzaal betreden kan worden. De zaal is 400 vierkante meter groot en aan het uiteinde bevond zich een verhoogd podium die via maar liefst acht treden beklommen kon worden. Achter het podium was een grote schoorsteen opgericht, waarachter een lichte helling toegang gaf tot een overhangend balkon waar de muzikanten konden spelen. De zaal beschikt over zeven traveeën met rondbogen die de zaal verlichten.⁵²

Louvre

In maart 1527 verklaart François I dat hij vaker en langer in Parijs zal verblijven en dat hij het kasteel Louvre geschikt acht als residentie, nadat deze enkele verbouwingen heeft ondergaan.⁵³ In 1546 werd Pierre Lescot (1510-1578) door hem als architect aangesteld en Lescot bleef in deze functie onder Henri II in 1547.⁵⁴ In 1546 heeft Lescot een ontwerp gemaakt voor verbouwingen aan het Louvre waarvan de eerste verdieping van de westvleugel van belang is voor de uiteindelijke bouw van de *salle des Cariatides* (afb. 7). Deze vleugel bestond uit twee appartementen die werden gescheiden door een trap in het midden. Het ontwerp werd goedgekeurd door François I en er werd begonnen met de bouw.⁵⁵ In 1547 kwam François I te overlijden en nam Henri II het bouwproject over. Henri II was echter niet tevreden met het huidige ontwerp en gebod Lescot delen af te breken. Lescot kwam met een nieuw ontwerp en in 1549 werd de trap verplaatst naar de noordkant van de westvleugel. Hierdoor ontstond een grote zaal, wat de *salle des Cariatides* genoemd zal worden, naar aanleiding van de vier kariatiden die sinds 1550 de ingang flankeren (afb. 8). De tribune tegenover de ingang in de *salle des Cariatides* is door Jacques Androuet du Cerceau tot in detail gedocumenteerd in zijn *Les Plus Excellents Bastiments de France* (1576-79) (afb. 9).⁵⁶ Via vijf treden beklimt men de tribune waarop vier groepjes van vier zuilen de schoorsteenmantel flankeren. De twee ingangen aan weerszijden van de schoorsteenmantel worden geflankeerd door dubbele zuilen.

---

⁵¹ Chatenet 2002 (zie noot 2), pp. 235-236.

⁵² Saint-Germain-En-Laye bestaat nog steeds, maar heeft nu de functie van museum. De balzaal heet nu *Salle d'Archéologie comparée*. www.musee-archeologienationale.fr < 19 juni 2012>.

⁵³ Louis Hautecoeur, *Histoire du Louvre. Le Château – Le Palais – Le Musée des Origins a nos Jours 1200 – 1928*, Paris 1928, pp. 13 en 17.

⁵⁴ Hautecoeur 1928 (zie noot 53), p. 15.

⁵⁵ Hautecoeur 1928 (zie noot 53), p. 16.

⁵⁶ Jacques Androuet du Cerceau, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988, pp. 38-39.

Bovenop de zuilen zijn twee frontons geplaatst die worden verbonden door een rondboog. Op deze tribune werd de tafel van de Koninklijke familie geplaatst.⁵⁷ De tribune en de zaal samen meten ongeveer 600 vierkante meter en worden verlicht aan weerszijden door zeer hoge vensters in segmentaire wijze.⁵⁸ Bijzonder aan het Louvre is dat deze beschikte over twee grote zalen, namelijk de *salle des Cariatides* en *salle du conseil*.⁵⁹ De *salle du conseil* bevindt zich op de tweede verdieping en meet ongeveer 450 vierkante meter.

Wanneer er een groot feest werd gegeven werden beide zalen gebruikt en diende één zaal voor het banket en de ander als balzaal. Over het algemeen bleven balzalen in de zestiende eeuw net als de grote hallen in de middeleeuwen de plaats waar de bals voorafgegaan werden door banketten, vandaar dat er in Fontainebleau en Saint-Germain-En-Laye ook nog een verhoogd podium was geplaatst voor de Koninklijke familie.⁶⁰ Een uitzondering op deze regel is dus het Louvre dat beschikte over twee zeer grote zalen die via een trap waren verbonden. Onder François I werd de zaal op de eerste etage gebruikt voor het banket en daalde men de trap naar beneden af als het bal begon. Een ooggetuige verslag van Andrea Minucci uit 1549 verteld over een huwelijksfeest die aan het Louvre werd gehouden. Minucci schrijft dat zij arriveerde op het moment dat de koning, de koningin en de pasgehuwde vrouw aan tafel zaten. Toen men klaar was met het souper nam koning Henri II de hand van zijn zuster Marguerite, die aan de tafel van de koningin zat, en daalden ze samen de trap af waarna zij de gaillarde begonnen te dansen en daarmee het bal van die avond openden.

Bijzonder is dat de functies van deze twee zalen in de zestiende eeuw wisselden toen Henri III de troon overnam in 1574.⁶¹ Toen werd de zaal op de begane grond gebruikt voor de banketten en verplaatste men zich naar boven, zodra het bal begon. Ook hier zijn meerdere ooggetuige verslagen van overgeleverd. Op 17 december 1581 voltrok het huwelijk tussen mademoiselle de Lucé en de markies de Conti. Hier werd een banket gehouden in de zaal op de begane grond, waarna de koning opstond om samen met de koningin en de bruid naar de zaal op de eerste verdieping te gaan, zodat het bal kon beginnen.

Residenties met meteen een vaste balzaal

In de zestiende eeuw werd er door de Koninklijke familie weinig nieuw gebouwd. François I liet wel nog twee paleizen bouwen, namelijk Madrid in 1528 en Villers-Cotterets in 1532.⁶² Deze hebben echter nog geen vaste grote zaal. De twee bouwprojecten die wel meteen zijn ontworpen met een

---

⁵⁷ Hautecoeur 1928 (zie noot 53), p. 19.

⁵⁸ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 238.

⁵⁹ Hautecoeur 1928 (zie noot 53), pp. 17 en 19.

⁶⁰ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 236.

⁶¹ Chatenet 2002 (zie noot 2), p. 243.

⁶² Hautecoeur 1928 (zie noot 53), p. 13.

grote zaal zijn die van Catharina de Médicis en Charles IX. Catharina liet het Palais des Tuileries bouwen in 1565, en Koning Charles IX liet in 1570 een paleis ontwerpen dat hij Charleval noemde. Uit deze laatste twee bouwprojecten blijkt dat de behoefte aan een vaste grote zaal in de tweede helft van de zestiende eeuw groter werd.

Charleval

In 1570 werd begonnen aan de bouw van Charleval, de residentie die in opdracht van Koning Charles IX door Jacques Androuet du Cerceau (c.1520 – 1585) was ontworpen.⁶³ De plattegrond staat in *Les plus excellents bastiments de France* en laat een vierkant hoofdgebouw zien met een grote binnenplaats en twee bijgebouwen. Links en rechts van het hoofdgebouw bevinden zich tuinen, evenals aan de achterzijde van het hoofdgebouw. Bijzonder is dat in dit ontwerp een vaste balzaal is opgenomen, deze bevindt zich aan de tuinzijde en beslaat bijna de gehele vleugel (afb. 10). Door het overlijden van Charles IX in 1574 is de bouw van Charleval nooit voltooid. Onder zijn opvolger Koning Henri III vonden er slechts sporadisch werkzaamheden plaats en in 1576 werd een groot gedeelte van de ongebruikte stenen verkocht. De hoogte van de muren is nooit voorbij de twee meter gekomen.

Palais des Tuileries

Naar aanleiding van het overlijden van Henri II door het steekspel bij het l'hôtel des Tournelles in 1559, besloot Catharina de Médicis om samen met haar zoons vanaf dat jaar permanent in het Louvre te gaan wonen.⁶⁴ Het Louvre was echter nog één groot bouwterrein waar Catharina slechts een simpel appartement had. In 1564 besloot Catharina dan ook om te verhuizen naar l'hôtel de Tuileries. Deze lag niet ver van het Louvre vandaan. Hier liet ze dit gebouw afbreken en kocht enkele aanliggende stukken land om haar nieuwe paleis op te bouwen. Als architect wees Catharina Philibert de l'Orme aan. Hij ontwierp voor de Koningin-moeder een symmetrisch gebouw met tien paviljoenen. Het ontwerp is door Jacques Androuet du Cerceau weergegeven in zijn *Les plus excellents bastiments de France* (afb. 11). Aan de tuinzijde bevond zich in een van de hoekpaviljoenen een grote zaal wat als een balzaal gezien kan worden. Net zoals bij Fontainebleau, het Louvre en Saint-Germain-En-Laye is deze zaal voorzien van een tribune die via enkele treden beklommen kon worden.

---

⁶³ Thomson 1988 (zie noot 56), p. 208.

⁶⁴ Jacques Hillairet, *Le palais royal et impérial des Tuileries*, Paris 1965, p. 15.

Conclusie

In de inleiding werd geschreven dat Margaret M. McGowan concludeerde dat er in de zestiende eeuw een ontwikkeling bezig was waarin tijdelijke balzalen plaats maakten voor permanente balzalen. Deze conclusie berustte echter op weinig bronnen. Door middel van meerdere voorbeelden, de politiek van de Franse vorsten en de ontwikkeling van de dans is nu geprobeerd om deze ontwikkeling daadwerkelijk te bewijzen. François I gaf al in 1545 de opdracht om een vaste grote zaal aan Fontainebleau en Saint-Germain-En-Laye toe te voegen. Zijn zoon heeft in 1549 de architect Pierre Lescot zijn ontwerp voor het Louvre laten aanpassen, zodat er een grote zaal ontstond waar mogelijk grote feesten gehouden konden worden. Catharina de Médicis liet in 1564 een paleis ontwerpen waar een grote zaal direct deel uitmaakte van de plattegrond. Ook haar zoon Charles IX liet in 1570 een paleis ontwerpen met een zeer prominente plaats voor de grote zaal. Deze verbouwingen en nieuwbouw laten zien dat de vraag naar vaste balzalen groter werd en dat het belangrijk geacht werd dat er een vaste grote zaal aanwezig was in het paleis.

Maar wat hebben de politiek en de dans nu voor invloed gehad op deze ontwikkeling? Deze twee elementen moeten gezien worden als één geheel. Dans werd in de zestiende eeuw door Catharina de Médicis voor politieke doeleinden gebruikt, namelijk als middel om de katholieken en de hugenoten tevreden te houden en ze met elkaar te laten genieten in plaats van te vechten. Ook door andere vorsten werd dans voor politieke doeleinden gebruikt. Henri III, bijvoorbeeld, werd tijdens dansspectakels vereerd, zoals het geval was bij *Le ballet comique de la Reine*.

Dans werd aan het hof steeds belangrijker gevonden wat zich uitte in het feit dat de balzaal onder Henri III altijd beschikbaar moest zijn, en dat zijn hovelingen verplicht waren mee te doen in de dansen. Onder Henri IV was dans ook nog steeds belangrijk, maar waren de hovelingen niet meer verplicht mee te doen. Wel waren de hovelingen nu vrij om zelf ook balletstukken te creëren en op te voeren. Ook ontwikkelde de dans zich in de zestiende eeuw van banket-tussenspelen en maskerades, die in principe niks met elkaar gemeen hoefde te hebben, naar het hofballet wat meerdere aaneengesloten uren kon duren en waarin alle disciplines met elkaar verweven waren door een rode draad.

Uit voorgaande wordt duidelijk dat er twee ontwikkelingen gaande waren in de zestiende eeuw, namelijk die van de dans en die van de architectuur van de balzaal. Of deze twee inderdaad aan elkaar verbonden waren, is op basis van dit onderzoek niet te zeggen. Een breder opgezet vervolgonderzoek, waar alle hoffeesten gegeven in Koninklijke residenties worden onderzocht, is nodig om een definitief antwoord kunnen geven op deze vraag.

Bronnen- en literatuurlijst

Anglo, Sydney, *Spectacle Pageantry, and Early Tudor Policy*, Oxford 1997.

Anoniem, *Recueil des choses notables, qui ont esté faites à Bayonne, à l'entreveue du Roy Treschretien Charles neuvieme de ce nom, & la Roine sa treshonoree mere, avec la Roine Catholique sa soeur*, Paris 1566.

Cerceau, Jacques Androuet du, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988.

Chatenet, Monique, *La Cour de France au XVIe siècle : vie sociale et architecture*, Paris 2002.

Christ, Yvan, *Le Louvre et Les Tuileries. Histoire Architecturale d'un Double Palais*, France 1949.

Daufresne, Jean-Claude, *Le Louvre et les Tuileries. Architectures de fêtes et d'apparat*, Paris 1994.

Eschenfelder, Chantal, *Der Ballsaal von Schloss Fontainebleau*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern 1999.

Graham, Victor E. en W. McAllister Johnson, *The Royal Tour of France by Charles IX and Catherine de'Medici. Festivals and Entries 1564-6*, Toronto/Buffalo/London 1979.

Grodecki, Catherine, *Les Travaux de Philibert de L'Orme pour Henri II et son entourage, 1547-66. Archives de l'art français, xxxiv*, Paris 2000.

Hautecoeur, Louis, *Histoire du Louvre. Le Château – Le Palais – Le Musée des Origins a nos Jours 1200 – 1928*, Paris 1928.

Hillairet, Jacques, *Le palais royal et impérial des Tuileries*, Paris 1965.

McFarlane, I.D., *The Entry of Henri II into Paris. 16 June 1549*, New York 1982.

McGowan, Margaret M., *Dance in the Renaissance. European Fashion, French Obsession*, New Haven/London 2008.

Orme, Philibert de L', *Le Premier et Dixiesme Livre des Oeuvres et Nouvelles inventions pour bien bastir & à petits frais*, in : C. Nizet, *L'œuvre de Philibert De L'Orme. Comprenent Le Premier Tome de l'Architecture et Les nouvelles Inventions pour bien bastir et à petitz frais*, Paris 1894.

Roux, Nicolas Le, *The Politics of Festivals at the Court of the Last Valois*, in: J.R. Mulryne en Elizabeth Goldring, *Court Festivals of the European Renaissance. Art, Politics and Performance*, Aldershot 2002.

Schröder, Pomme, *Een geschiedenis van de volksdans in Europa*, Winschoten 2000.

Strong, Roy, *Art and Power. Renaissance Festivals 1450-1650*, Woodbridge 1984.

Utrecht, Luuk, *Van Hofballet tot Postmoderne–Dans. De geschiedenis van het academische ballet en de moderne-dans*, Zutphen 1988.

Williams, H. Noel, *Queen Margot: Wife of Henry of Navarre*, New York 1911.

Yates, Frances A., *The Valois Tapestries*, London 1959.

Afbeeldingenlijst

Voorpagina : Anoniem, Bal aan het hof van Henri III, z.j. Louvre, Parijs.

Bron: McGowan, Margareth, *Dance in the Renaissance. European Fashion, French Obsession*, New Haven/London 2008, plaat VI.

Afb.1: Anoniem, *Field of Cloth of Gold*, c. 1540, olieverf op doek, Hampton Court.

Bron: <http://www.royalcollection.org.uk/collection/405794/the-field-of-the-cloth-of-gold>

Afb. 2: Philibert de l'Orme, *Ontwerp voor een basiliek*.

Bron: Orme, Philibert de l', *Le Premier et Dixiesme Livre des Oeuvres et Nouvelles inventions pour bien bastir & à petits frais*, in : C. Nizet, *L'œuvre de Philibert De l'Orme. Comprenent Le Premier Tome de l'Architecture et Les nouvelles Inventions pour bien bastir et à petitz frais*, Paris 1894, ongepagineerd.

Afb. 3: Antoine Caron, *Festival bij Bayonne*, tekening, z.j., Pierpont Morgan Library, New York.

Bron: Yates, Yates, Frances A., *The Valois Tapestries*, London 1959, plaat X.

Afb. 4: Sebastiano Serlio, *Loggia*, Nationalbibliothek, Wenen.

Bron : Eschenfelder, Chantal, *Der Ballsaal von Schloss Fontainebleau*, Frankfurt am Main/Berlin/Bern 1999, p. 213.

Afb. 5: *Balzaal van Fontainebleau*, 1545-50.

Bron: Foto van Jan van Kasteren.

Afb. 6: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Saint-Germain-en-Laye*.

Bron : Cerceau, Jacques Androuet du, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988, p. 98.

Afb. 7: Pierre Lescot, *Ontwerp voor het Louvre voor en na de verplaatsing van de trap*.

Bron: Hautecoeur, Louis, *Histoire du Louvre. Le Château – Le Palais – Le Musée des Origins a nos Jours 1200 – 1928*, Paris 1928, p. 12.

Afb. 8: *Salle des Cariatides*, Louvre.

Bron : Christ, Yvan, *Le Louvre et Les Tuileries. Histoire Architecturale d'un Double Palais*, France 1949, p. 20.

Afb. 9: Jacques Androuet du Cerceau, *Het Tribunaal in de salle des Cariatides*, Louvre.

Bron : Cerceau, Jacques Androuet du, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988, pp. 38-39.

Afb. 10: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Charleval*.

Bron : Cerceau, Jacques Androuet du, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988, pp. 210-211.

Afb. 11: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Les Tuileries*.

Bron : Cerceau, Jacques Androuet du, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1576-79, in : David Thomson, *Les plus excellents bastiments de France*, Paris 1988, p. 243.

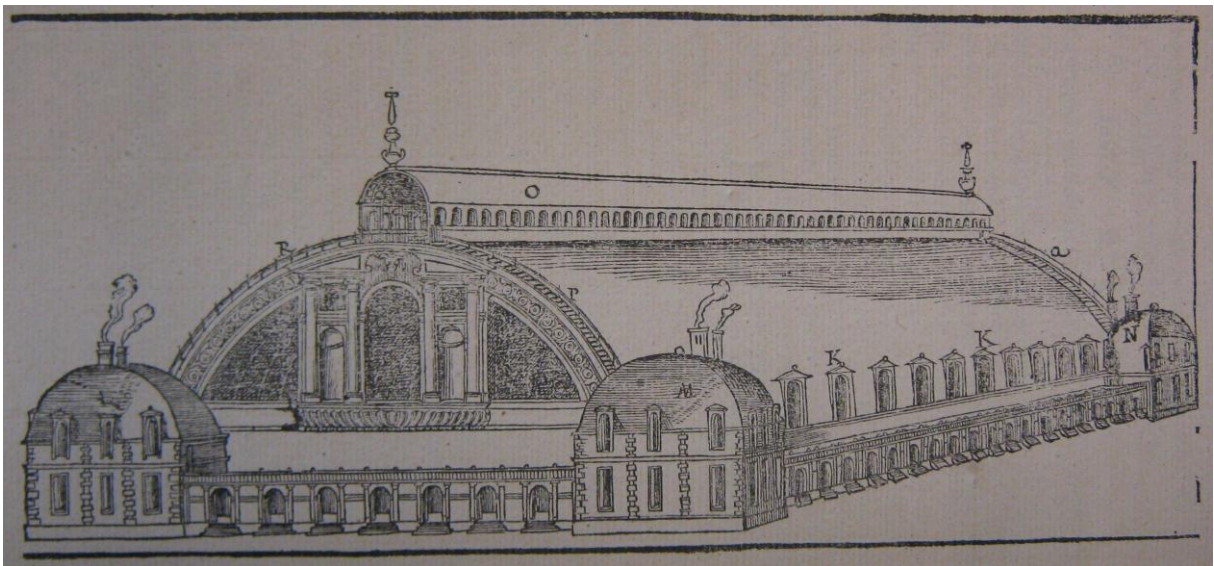

Afbeeldingen

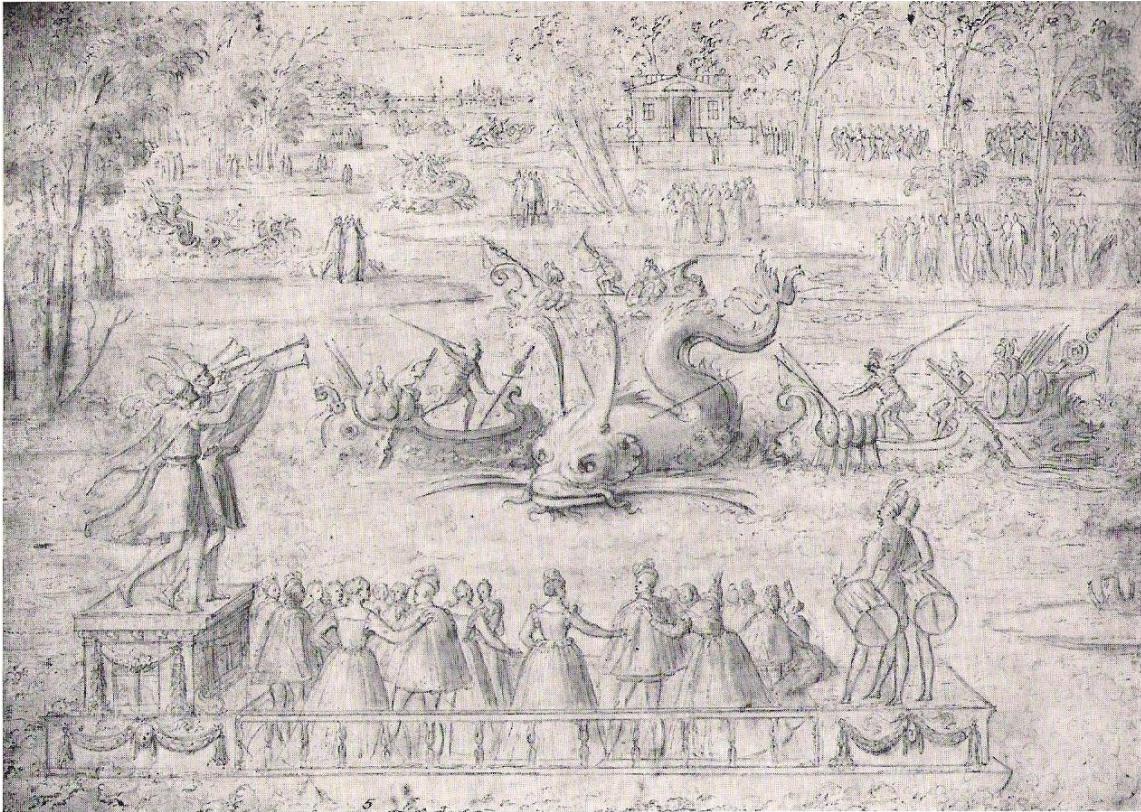

Afb. 1 : Anoniem, *Field of Cloth of Gold*, c. 1540. Vooraan is het Engelse paleis te zien. Achteraan is de goude Franse tent te onderscheiden.

Afb. 2: Philibert de l'Orme, *Ontwerp voor een basiliek*.

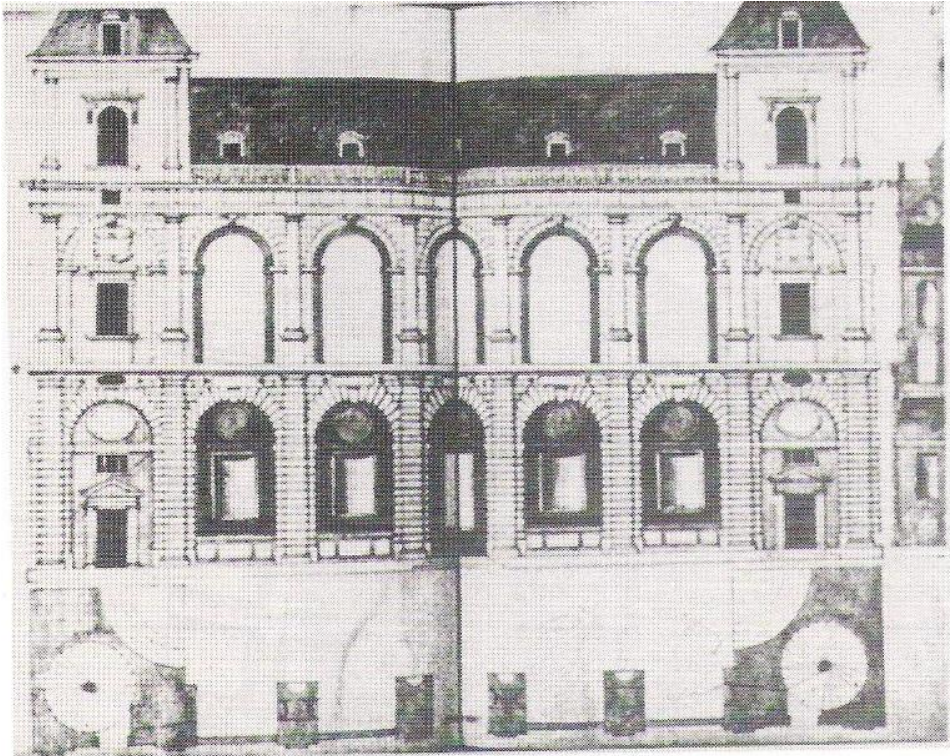

Afb. 3: Antoine Caron, *Festival bij Bayonne*. Alle elementen van het festival zijn in deze tekening terug te vinden. De walvis, de tritons, de dansers. Achteraan is een gebouw te ontwaren, mogelijk de zaal ontworpen door Catharina de Médicis.

Afb. 4: Sebastiano Serlio, *Loggia*. Mogelijk de loggia van Fontainebleau.

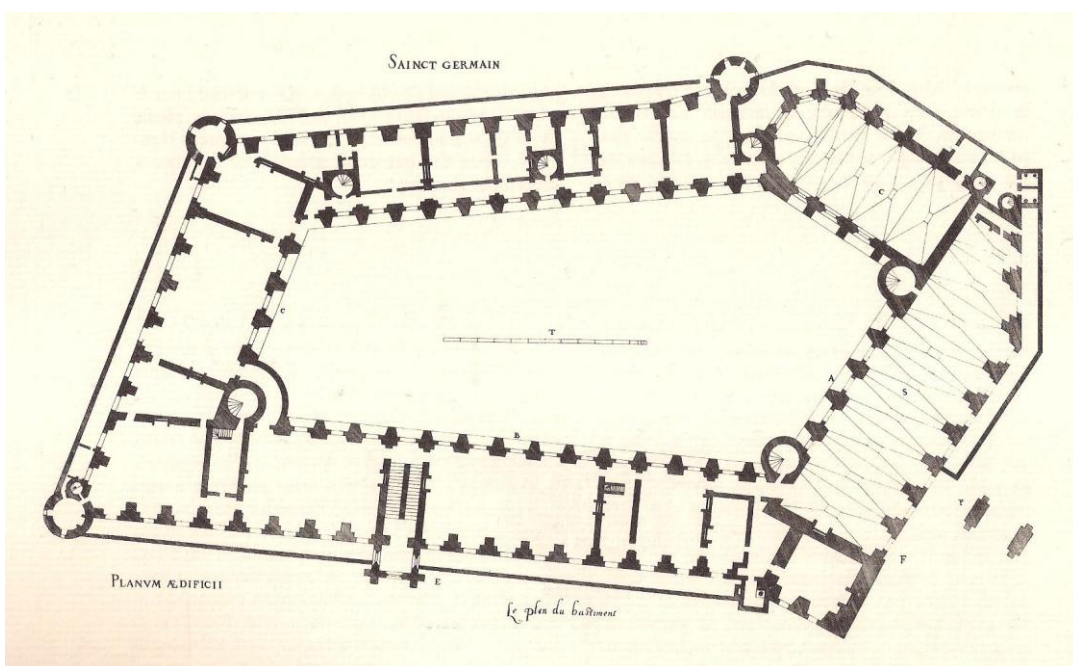

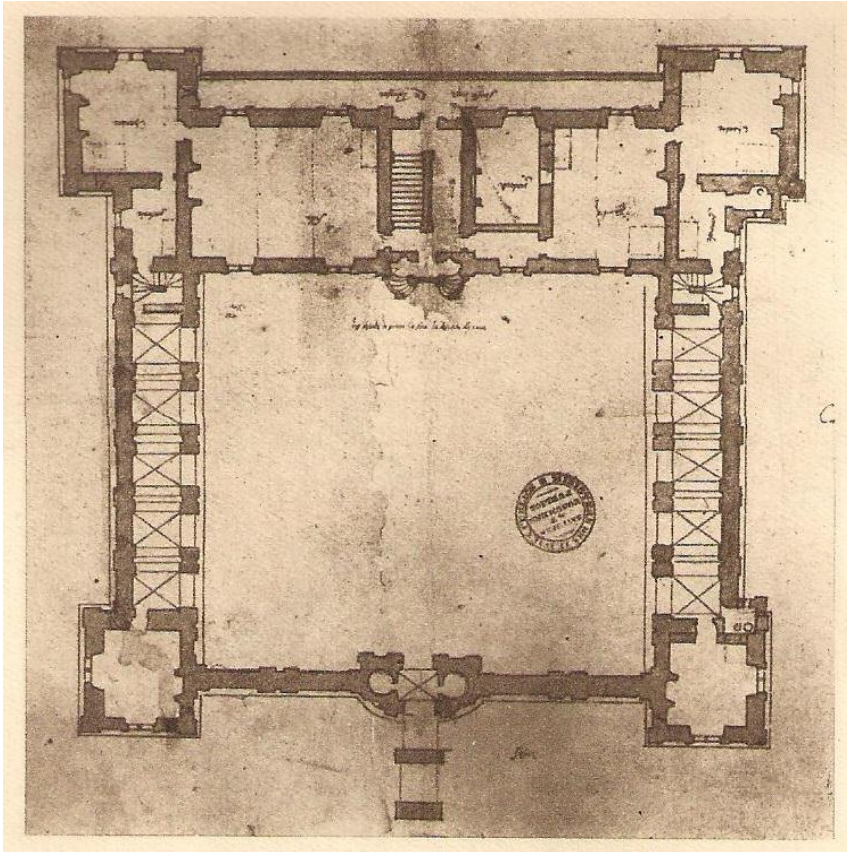
Afb. 5: Balzaal te Fontainebleau met zicht op de ingang met daarboven de galerij voor de muzikanten.

Afb. 6: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Saint-Germain-en-Laye*. De balzaal bevindt zich

in de
rechtterv
leugel.

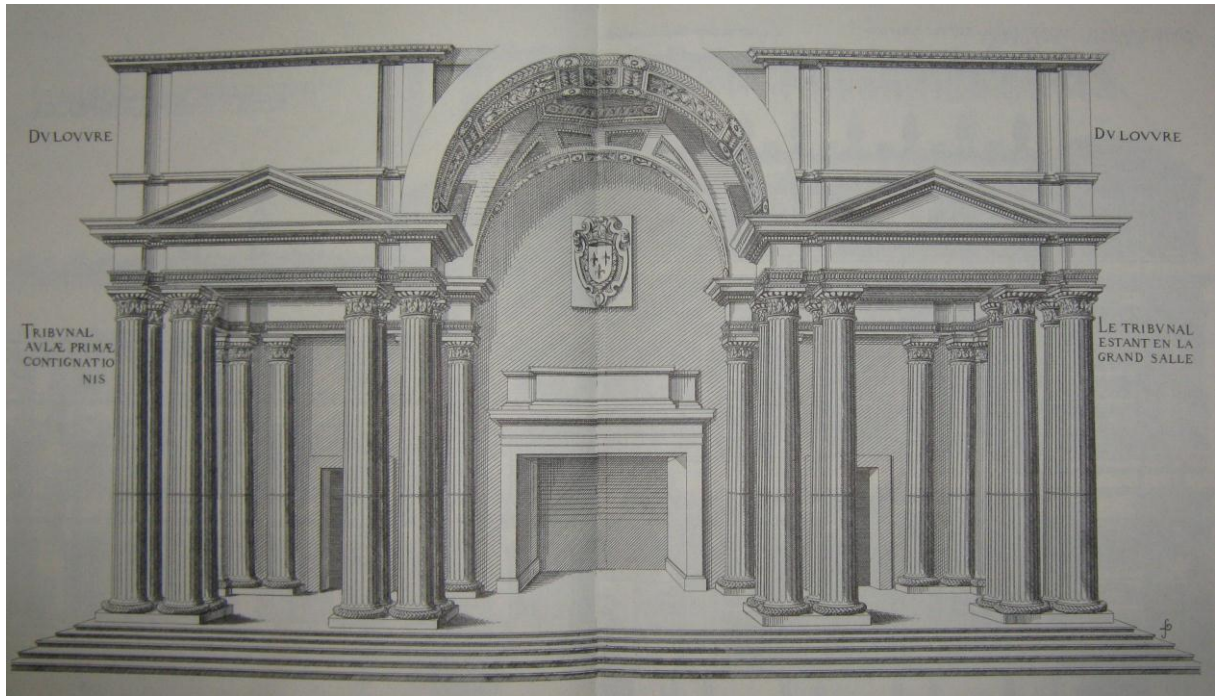

Afb. 7: Pierre Lescot, *Ontwerp voor het Louvre*, 1546.

Afb. 8: *Salle des Cariatides*, Louvre.

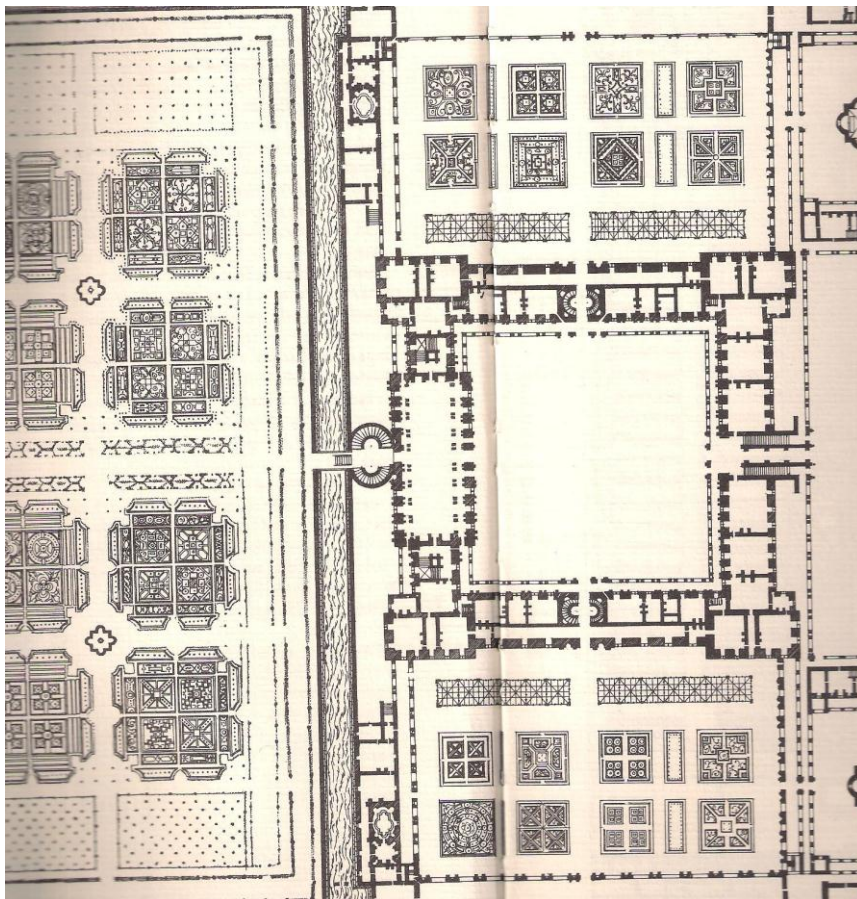

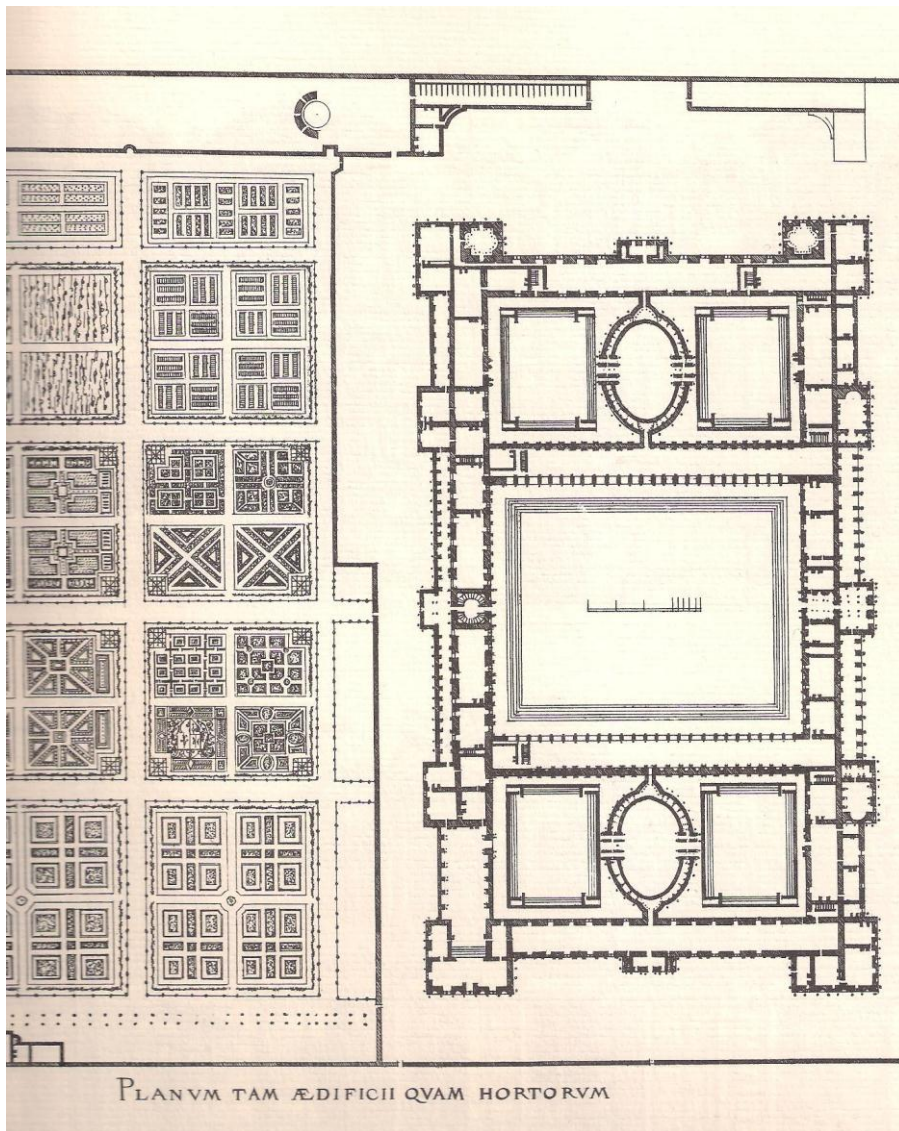

Afb. 9: Jacques Androuet du Cerceau, *Tribune in salle des Cariatides*.

Afb. 10: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Charleval*. De balzaal bevindt zich aan de tuinzijde.

Afb. 11: Jacques Androuet du Cerceau, *Plattegrond van Les Tuileries*. De balzaal bevindt zich aan de tuinzijde in het paviljoen.